

Түргөнбаева А. А., окутуучу, e-mail: aizok_kg@mail.ru

ORCID: 0009-0009-6277-8372

*Уркалыева А. К., магистрант
e-mail: salkynurkalyeva@icloud.com*

*К. Тыныстанов ат. БМУ
Каракол ш., Кыргызстан*

БАЙДЫЛДА САРНОГОЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ОҢ ЖАНА ТЕРС ЭМОЦИОНАЛДЫК БАА БЕРҮҮ МААНИЛЕРИНИН ТАБИЯТЫ

Макалада кыргыздын белгилүү сатирик акыны Байдылда Сарногоевдин поэзиясындагы эмоционалдык баа берүү маанилеринин, анын ичинде оң жана терс эмоциялык баа берүү маанилеринин колдонулушунун өзгөчөлүктөрү жана табияты жөнүндө сөз болот. Байдылда Сарногоев көп изденген, өзүнүн үнүн, ордун поэзияда татыктуу тапкан, чеберчиликке жетүүдө элдик поэзия менен биримдикте эмгектенип, ырларында эмоционалдык баа берүү маанилерин жогорку деңгээлде колдоно алган акын экени макалада бир нече мисалдар менен көрсөтүлүп, далилденет. Бул макалада чыгаан акындын чыгармаларын тилдик (лексикалык) деңгээлде иликтөөгө алдык. Тактап айтканда, туугандык мамиледеги эркелетүү сөздөрүнүн, кичинекей балдарга карата эркелетүү-кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдүн, жалынуу-жалбаруу иретинде айтылган сөздөрдүн, ашыктык, махабат чөйрөсүнө арналган эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн, ошондой эле терс эмоционалдык баа берүү маанилеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрү, табияты каралды.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, эмоция, экспрессивдүү, оң, терс, баа берүү, маани, колдонулуш, өзгөчөлүк, каражат.

Түргөнбаева А. А., преподаватель

e-mail: aizok_kg@mail.ru
ORCID: 0009-0009-6277-8372
Уркалыева А. К., магистрант
e-mail: salkymurkalyeva@icloud.com
ИГУ им. К. Тыныстанова
г. Каракол, Кыргызстан

**ПРИРОДА ЗНАЧЕНИЙ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ И ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ
ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ОЦЕНКИ В ПОЭЗИИ
БАЙДЫЛДЫ САРНОГОЕВА**

В данной статье рассматриваются особенности и природа использования эмоционально-оценочных значений в поэзии известного кыргызского сатирического поэта Байдылды Сарногоева, включая положительные и отрицательные эмоциональные оценки. В статье приводятся несколько примеров, подтверждающих, что Байдылда Сарногоев был поэтом, который много работал над собой, нашёл своё место в поэзии, достиг мастерства, работая в единстве с народной поэзией, и умел на высоком уровне использовать эмоционально-оценочные значения в своих стихах. В статье произведён лингвистический (лексический) анализ произведений выдающегося поэта. В частности, исследуются особенности и природа использования слов, выражающих ласковое отношение в родственных связях, уменьшительно-ласкательных слов, обращённых к маленьким детям, слов, произносимых в виде просьбы или мольбы, эмоционально-экспрессивных слов, относящихся к сфере любви, а также отрицательных эмоционально-оценочных значений.

Ключевые слова: поэзия, эмоция, экспрессивность, положительный, отрицательный, оценка, значение, использование, особенность, средство.

Turgonbaeva A. A., lecturer
e-mail: aizok_kg@mail.ru
ORCID: 0009-0009-6277-8372
Urkaliyeva A. K., graduate student
e-mail: salkymurkalyeva@icloud.com
К. Тынстанов Иссык-Куль state university
Karakol, Kyrgyzstan

**MEANINGS OF POSITIVE AND NEGATIVE EMOTIONAL ASSESSMENT IN
BAYDYLA SARNOGOEV'S POETRY**

This article examines the features and nature of the use of emotional-evaluative meanings in the poetry of the famous Kyrgyz satirical poet Baydilda Sarnogoev, including both positive and negative emotional evaluations. The article provides several examples that demonstrate how Baydilda Sarnogoev was a poet who worked extensively on himself, found his place in poetry, achieved mastery by working in harmony with folk poetry, and skillfully used emotional-evaluative meanings in his verses at a high level. A linguistic (lexical) analysis of the works of this outstanding poet is conducted in the article. Specifically, the study explores the features and nature of the use of words that express affectionate relationships in kinship ties, diminutive-lovingly addressed words to young children, words spoken in a pleading or begging manner, emotionally-expressive words related to the sphere of love, as well as negative emotional-evaluative meanings.

Keywords: poetry, emotion, expressiveness, positive, negative, evaluation, meaning, usage, feature, means.

«Чеберчилик деген – кандайдыр бир чекитке чейин өсүп жетип, андан ары бир калыпта жүрө бере турган көрүнүш эмес. Ал дайым өсүп, улам жаңы табылгалары менен адамды суктантып туруучу картайбас көрүнүш» - дейт адабиятчы К. Артыкбаев

[1]. Б. Сарногоев изденип, түйшүктөнүп отуруп, өзүнүн үнүн, өзүнүн поэзиясын таап, чеберчиликке жетүүдө чыгармачылык эчен толгонууларга учураган. Б. Сарногоевдин көркөм поэтикалык башаттарына кайрылган изденүүчүлөрдүн баары анын акындык чеберчилиги элдик поэзия менен органикалык биримдикте экенин белгилешкен. «Б. Сарногоев – биринчи иретте, профессионал акын, кыргыз профессионал поэзиясынын эстетикалык тажрыйбасын өзүнө сиңирген дүйнөлүк адабияттын салттарынан да таалим алган акын. Ал – оозеки поэзияга да перзент. Ошол себептен нукура элдик демдеги ырлар андан ый менен күлкү сыңары эркин чыгат» - деп С. Жигитов эң туура баа берген. Анын оюн андан ары улап, илимпоз А. Садыков: «Б. Сарногоев чыгармачылыгын төкмө ырчы катары баштаган. Ушул күнгө чейин акындык поэзия менен кол үзүшө элек. Бул эч качан анын кемчилигине жатпайт, биз ага мүнөздүү болгон өзгөчөлүктү айтып жатабыз... Таланттуу адамдардын баары өсүп чыккан кыртыш менен тамырлар аркылуу байланышта жашайт» - деген адилетүү пикирин [8] колдоого туура келет.

Кылымдар бою көчмөн турмуштун шартында элибиздин кабылдоолорун, түшүнүктөрүн, ой кыялдарын, психологиялык түйшөлүүлөрүн оозеки поэзияда эркин көрсөтө алды. Бул касиеттер аркылуу Б. Сарногоев чыгармачылыгынын башатын түптөп, элдик менталитетти дал өзүндөй кылып, профессионалдык поэзияда ийине жеткирип бере алды.

Б. Сарногоевдин поэзиясынын көркөмдүүлүгү, андагы салттуулук, жаңычылдык маселелери, адабиятта алган орду туурасында кеп кыла берсек сөзүбүз бүтпөс.

Макаладагы козгоочу биздин негизги максат – акындын чыгармачылыгын тилдик деңгээлде анализге алуу, тактап айтканда, акындын поэзиясындагы эмоционалдык баа берүү маанилеринин табиятын, колдонулуш өзгөчөлүгүн иликтөө.

Эмоционалдык баа берүү тилдин лексикология, турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасында каралуучу маселе экендиги баарыбызга белгилүү.

Жалпыга маалым, адам баласы турмуштагы кандайдыр бир нерсеге, окуяга же адамдын кылык-жоругуна, мүнөзүнө дайыма эле кайдыгер карап, бейтарап абалда боло бербейт. Албетте, адамдын ички сезимин козгой албай, аны бейтарап абалда калтырган нерсе, окуялар ж. б. көп экендигин да танууга болбойт. Бул бир гана субъективдүү жагдайлар, тактап айтканда, адамдан ички сезимдин, эмоциянын гана болушу эмес, объективдүү жагдайлар, б. а., ошол нерсе окуянын, адамдын кылык-жоругу менен мүнөзүнүн, аткарган ишинин мамилесинин касиет-сапаты менен да шартталат. Мына ушул жагдай шарттардан улам адамдардын ички сезими ойгонот, эмоциясы кыймылга келип, ар бир нерсени баалоо жаралат [1].

Баалоо демекчи, ал адамдын ички сезими, эмоциясы («эмоция» француз тилиндеги *émotion* деген сөзүнөн алынган, кыргызча «толкундануу», «ички сезим», «ээликтирүү» деген маанини туюндурат) менен тыгыз байланышта болот. Анткени сүйлөөчүлөр сөздөрдү чындыктагы ар түрдүү нерселерди, кубулуштарды атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата өзүнүн белгилүү бир мамилесин да билдирип, ар түрдүүчө баалайт. Кыскасы, эмоция психикалык кубулуш болуп саналат да, аны туюндурган сөздөр жаратылыштык көрүнүштөрдү, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү, кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт [9]. Ошентип, эмоция бар жерде көбүнчө баалоо да болот. Баалоону биз эки чоң топко бөлүп карайбыз:

- 1) оң эмоционалдык баа берүү;

2) терс эмоционалдык баа берүү.

Бирок булар маанилик жактан өтө көп болгондугуна байланыштуу, бир нече топторго бөлүштүрүп кароого туура келет. Биз бул маселени акын Б. Сарногоевдин поэзиясынын мисалдарында далилдемекчибиз.

Туугандык мамиледеги эркелетүү сөздөрүнүн колдонулушу. Акындын ырларынын көпчүлүгү турмуш, адамдардын бири-бирине кылган мамилеси, жагдай шарттарына арналып, андан сырткары, арноо ыры болгондуктан, туугандык мамиледеги эркелетүү сөздөрү көп колдонулган. Маселен,

1) Ошол тоолор ата-бабам курган мүлк,
Ошол тоолор, чоң энекем жыйган жүк. («Менин жерим»);

2) Өңүң турат *атакемдей* көрүнүп,
Өңүң турат *атакемдей* сезилип. («Тоодогу коргон»).

Ал эми төмөндөгү мисалдарда сөздөр эмоциялуу болуу менен бирге кайрылуу, эркелөө, эркелетүү маанилерин туюнтуп турат:

1) *Эжеке*, чоң пайданыз ушул болду,
Жаңылбайм төрт амалдын санагынан. («Сыймыктанам»);

2) Ай, *иничек*, алп мүчөң бир келишкен,
Айтчы бирок, атка бошсуң неликтен. («Имере тарт»);

3) Жийденин гүлү эжекем,
Жигиттин гүлү *жездекем*. («Үзүлбөгөн үмүттөр»);

4) Жаным эже...

Айым эже, *эжеке!*

Өнтөлөдүң жаш кезимден

Өзүң тууган немече. («Үзүлбөгөн үмүттөр»).

Кичинекей балдарга карата эркелетүү-кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдүн колдонулушу.

Көкүрөк күчүгүм деп эркелети,

Көтөрүп келе жатат жер-энекем. («Уулумун»)

Бул ырдагы «көкүрөк күчүгүм» деген сөз эркелетүү иретинде айтылып, өзгөчө эмоцияга ээ болду. Көкүрөк күчүк деп кыргызда эң кенже баланы айтабыз. Акын ырда өзүн жер эненин кенже уулу – көкүрөк күчүгү элестеп, көтөрүп келе жатканын сүрөттөп берди.

Ал эми «Үзүлбөгөн үмүттөр» деген поэмасында акын:

Сен кубандың,

«Мундурбайт деп, *музоочук*» - деп жаныбарды (музоону) кичирейтүү маанисинде «музоочук» деп эркелетүү максатында колдонсо, «Курсактагы балама» деген ырында:

Экөө болду атаңдын койгон аты,

Эркексиңби, кызсыңбы, *садагасы?*» - деп, төрөлө элек наристеге «садагасы» деген эркелетүү сөзү менен кайрылып жаткандыгын сүрөттөгөн.

Жалынып жалбаруу иретинде айтылган сөздөр. Жалынып жалбаруу иретинде айтылган сөздөргө айланайын, кагылайын, согулайын, берекем, тегеренейин, алдына кетейин ж. б. у. с. сөздөр кирет. Бул сөздөр текстке өзгөчө бир боёктуулукту берип турат.

Ак-Буура, *айланайын* агымыңдан...

Күкүктөп күрпүлдөгөн дабышыңдан. («Ак-Буура»).

Бирда «айланайын» деген сөз аркылуу Ак-Буура суусуна жалынып жалбаруу маанисин көрсөтүп турат.

1) Акыл айтып *энекем*:

Айланайын көлөкөм («Токойдогу жолугушуу»);

2) Сары чач, көк көзүндөн

Садагасы болоюн («Токойдогу жолугушуу»);

3) Катаал жылдар *«каралдым»* деп,

Каралашкан сен элен» («Үзүлбөгөн үмүттөр»).

Жогорудагы ыр саптарында келтирилген «айланайын», «садагасы», «каралдым» деген сөздөр эркелетүүнүн, эркелөөнүн дагы бийик даражасын көрсөтүү менен текстке эмоционалдуулукту берерин байкадык.

Ашыктык, махабат чөйрөсүнө арналган эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн колдонулушу. Ашыктык, махабат чөйрөсүнө арналган сөздөр кыргыз тилинде өтө арбын жана ар түрдүү. *Ардагым, алтыным, жан биргем, жалжалым, берекем, эркетайым, кымбатым* деп жалынып-жалбаруу иретинде колдонулса, башка нерселерге салыштыруу менен *ак куум, Айым, Күнүм, берметим, маралым, гүлүм* деп дагы колдонулат. Мисалы,

1) Сен мага бир кат жазчы,

Үйлөнгөн соң жазбай койдун, *жалжалым*. («Сен мага бир кат жазчы»);

2) Менин дагы мага ылайык келишкен,

Үйүмдө бар узун чачтуу *периштем*. («Билбей жүрөм»);

3) Кандайсың, кайкып учкан *карлыгачым*,

Кат жибер, каңырыгым түтөбөсүн. («Алыстан кат»);

4) Күндүзү *Күнүм* болсоң, түнкүсүн *Ай*,

Экөө тең өзүң го деп жүрөмүн мен. («От койдун махабаттын милтесине»).

Б. Сарногоевдин поэзиясындагы терс эмоционалдуу баа берүү маанилери.

Терс эмоционалдуу сөздөргө адамды, нерселерди, көрүнүштөрдү жактырбоо, жек көрүү, барк албоо, тоготпоо, жийиркенүү, кемсинтүү, шылдың, какшык, каргыш сыяктуу сезимдерди туюнткан сөздөр кирет.

Б. Сарногоевдин поэзиясындагы терс эмоциялык баа берүүнүн негизги өзөгүн адамдарга карата терс баа берүү түзөт. Акындын «Кеткен желдет» деген ырында:

Канкор болбос, *жырткыч* болбос, сен өңдүү,

Кайда жүрсөң, кан ичмейиң көбөйдү - деп, *канкор*, *жырткыч* деген сөздөр менен адамдын кемчилигин ачуу аркылуу сүйлөм бүтүндөй терс эмоциялык баалоону көрсөтүп турат.

«Куу жыгач» деп

Кууганынды билемин... («Үзүлбөгөн үмүттөр»).

«Куу жыгач» өтмө мааниде колдонулду, карыган абышканы жактырбоо маанисинде куурап калган жыгачка салыштырылып айтылды.

Ал эми «Токойдогу жолугушуу» поэмасында:

Макоолугун ушул да,

Мас болдуңбу тузума.

Башың сенин тең келбейт,

Букамдын бир бутуна - деп, адамды кемсинтүү, барк албоо маанисин туюнтуп турат.

Какшык сөздөр. Какшык сөздөр – терс эмоционалдуулуктун бир түрү. Мында кепти ишке ашыруучу субъектилер айтайын деген оюн тике айтпастан, кыйыр түрдө эле билдирет. Мисалы,

Көчөдө дайым басканда,

Колунан түшпөйт бир китеп. («Аялдар жөнүндө терме»)

Бул ыр саптары менен акын китеп бетин ачпаган, билими тайкы, жалкоо аялды какшыктоо маанисинде сүрөттөп жатканын көрүп турабыз.

Макаланын жыйынтыгында, жогоруда айтылгандардын негизинде төмөндөгүдөй тыянак чыгарсак болот:

1. Адамдар сөздөр аркылуу нерселерди, көрүнүштү атап көрсөтпөстөн, аларга болгон ички сезимин, баасын билдирет. Мындай сөздөр эмоциялык баа берүү маанилери деп аталат.

2. Эмоция – психикалык кубулуш, демек, аны белгилеген сөздөр кайрылуу, эркеттүү, кубануу, сүйүнүү, жек көрүү какшык ж. б. Бул сөздөр сезимдерди, касиет-сапаттарды туюндурат.

3. Эмоция бар жерде көбүнчө баалоо да болот, ошондуктан эмоциялык баа берүү деген термин колдонулат.

4. Акындын чыгармаларында кездешкен оң жана терс эмоциялык баа берүү маанилеринин табияты көп түрдүү жана алардын колдонулушу окурмандын ырларына болгон таасирдүүлүгүн, окумдуулугун күчөтүп, өзгөчө стилистикалык боёк берип турат.

Адабияттар:

1. Айшен Кожа. Эмоциялык-нарктагыч сөздөрдүн семантикалык топтору (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). // БИМУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. - Каракол, 2005.

2. Артыкбаев, К. Чыгармалар жана ойлор [Текст] / К. Артыкбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1974. -13-б.

3. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин силистикасы. Жалпы маселелери. 1-китеп [Текст] / Т. Аширбаев. - Бишкек-Ош, 2000.

4. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин силистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп [Текст] / Т. Аширбаев. - Бишкек, 2000.

5. Гапарова, Ч. А. Кыргыз тилиндеги карапайым сөздөр : монография [Текст] / Ч. А. Гапарова. - Ош, 2005.

6. Лукьянова, Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления [Текст] / Н. А. Лукьянова. - М., 1987.

7. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов. - Бишкек: ЖЭКА, 1998.

8. Садыков, А. Жетилүү сапарында [Текст] / А. Садыков. - Фрунзе: Кыргызстан, 1980. - 180-б.

9. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. - Бишкек, 1997.

10. Сарногоев, Б. Ырлар жыйнагы [Текст] / Б. Сарногоев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1973.

11. Сарногоев, Б. Ашуудан берген отчетум [Текст] / Б. Сарногоев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984.